

Historické výtahy v Karlových Varech

Průzkumy mizejícího technického fenoménu

Karel Hamberger

Historické výtahy, tzn. ty, které byly uvedeny do provozu před rokem 1945, představují specifický segment památkového technického dědictví. Ačkoliv má problematika vertikálních komunikací širší badatelský potenciál, jde o téma, které v českém prostředí dosud stálo na okraji zájmu.¹ Cílem příspěvku je proto upozornit na tento mizející technický fenomén na příkladu lázeňského města.

Předkládaný text vychází z příležitostných průzkumů dochovaných výtahů realizovaných autorem v Karlových Varech od roku 2018. Operativní dokumentace, která vzniká v časové tísní a za ztížených podmínek (nepřístupné strojovny, uzamčené šachetní dveře), je doplňována o rešerši archivních dokumentů (projektové dokumentace včetně schvalovacích protokolů), odborné literatury, dobových pohlednic a inzerce. Podařilo se zatím identifikovat a zdokumentovat zhruba čtyři desítky historických výtahů nebo jejich pozůstatků.

Na vybraných příkladech budou představeny základní typy výtahů z různých časových období. Vzhledem k charakteru lázeňského města bude pozornost zaměřena také na



Obr. 1. Karlovy Vary, Krále Jiřího čp. 1106, kabina výtahu ve vile Liberty, zdroj: NPÚ, ÚOP v Lokti, foto: autor 2020



Obr. 2. Karlovy Vary, Tržiště čp. 380, převodová lanová kola dochovaná v podkrovní technické místnosti v domě Tři jehňátka, zdroj: NPÚ, ÚOP v Lokti, foto: autor 2022

místně specifické způsoby využití, které jinde chybí. Pro úplnost ještě zmiňme prostší zařízení a prvky, jako jsou kladky nebo gravitační shozy na prádlo ve vilách určených k pronájmu či velkých balneologických provozech (např. Alžbětiny lázně).

Osobní výtahy

Nejrozšířenějším typem byly osobní výtahy, které našly uplatnění zejména v obytné a ubytovací zástavbě. Karlovy Vary se na přelomu 19. a 20. století zařadily mezi přední odběratele těchto zařízení. Jejich zavádění souviselo s tehdejší stavební konjunkturou, která pokračovala ještě v meziválečném období. Na zvyšující se poptávku měl vliv nejen překotný rozvoj městské zástavby v členitém krajinném rámci, ale také snaha o zvyšování poskytovaného komfortu ubytovacích a lázeňských služeb.

Reprezentativní kabina dosud zdobí schodišťové prostory vily Liberty (Krále Jiřího čp. 1106; obr. 1) v karlovarské vilové čtvrti tradičně označované jako Westend. Výťah zavedené vídeňské firmy Wertheim & Comp. byl zprovozněn v roce 1903 po dostavbě domu a později byl elektrifikován, o čemž svědčí dodatečně vložené tlačítkové tablo. Tlačítka se ovládalo osvětlení a přivolávala obsluha v případě závady. Někdy ve 20. až 30. letech došlo ke zvýšení bezpečnosti výtahové klece dodatečnou instalací pletivových zábran, které jsou v současnosti deponované v suterénu objektu včetně původních označení podlaží. Pod dojezdem v úrovni podesty lze sledovat ústí záchytné jímky na úkapy provozních kapalin, jež je tvořeno kamennými obručkami se zkosenými rohy. Výtahová kabina se natrvalo zastavila v poslední zastávce, když byla ve druhé polovině 20. století poškozena požárem způsobeným, dle ústního sdělení rezidentů, nedopalkem. Přitom již na přelomu 19. a 20. století bylo při používání výtahů kouření přísně zakázáno.



Obr. 3. Karlovy Vary, Zámecký vrch
čp. 411, dům Marius na pohlednici
ze 30. let 20. století, zdroj: sbírka
Marcela Houfa

Specifickým kombinovaným výtahem mohla být vybavena vila Bayer z let 1908–1909 (Krále Jiřího čp. 1178). Indicie vedou k hypotéze, že se jednalo nejen o osobní, ale současně i nákladní výtah určený pro přepravu prádla z technického suterénu, kde byla prádelna. Část vily totiž rodina Bayerů pronajímala, a mohlo se tak jednat o servis poskytovaný nájemníkům. Výložný a vkládací portál s výsuvnými dvířky je v suterénu dodnes dochován. Přístup do nákladní části výtahu byl u jednotlivých pokojů z toalet, do nichž se vstupovalo z předpokojů, aby se eliminovaly potencionálně rušivé zvuky při provozu výtahu. Ten byl situován ve středu dispozičního rozvržení vily a vystupovalo se z něj na podesty společné chodby. Vstupní portály byly záměrně nenápadné a jsou téměř k nerozeznání od vchodových dveří do bytů.

Osobním výtahem firmy Wertheim & Comp. byl vybaven dům Tři jehňátka postavený v letech 1911–1912 (Tržiště čp. 380). Ochranná klec v secesním duchu probíhá stranou hlavního schodiště, kabina je vybavena hlavními dvoukřídlými dveřmi a jedním



Obr. 4. Karlovy Vary, Zahradní čp. 1044, výtahová věž s cimbuřím provedená v romantizujícím duchu, zdroj: NPÚ, ÚOP v Lokti, foto: autor 2021

postranním posuvným dveřním křídlem zavěšeným na kolejnici. V podkroví je dochována technická místnost s příslušenstvím – lanovými převodovými koly a protizávažím (obr. 2), jež je patrně stále zavěšeno na ocelovém lanu ve svislé bedněné šachtě přisazené k fasádě vnitřního dvorku. Ve fládrované kabině s florálně zdobenými okny se zachoval štítek Československých lázní a zřidel s návodem k obsluze. Výťah tedy sloužil ještě ve druhé polovině 20. století.

Osobní výťahy byly běžnou součástí novostaveb vznikajících ve 20.–30. letech 20. století, kdy konstrukční možnosti dovoľovaly budovat stavby do výšky. Technologický vývoj a zejména nové tendence v architektuře se projeví i v provedení výťahů nejen po technické, ale i výtvarné stránce. Kabiny, ochranné klece a další doprovodné prvky (např. stabilizační konzole) jsou, oproti výťahům z přelomu 19. a 20. století ovlivněným historizujícími slohy a secesí, strohé.

V šestipodlažním domě Marius na Zámeckém vrchu (Zámecký vrch čp. 411; obr. 3) se dochovala kabina osobního výťahu včetně strojovny v podkroví s motorem značky Siemens i ochranná klec se štítky označujícími výťah a podlaží. Výťahová kabina, nyní nepřístupná, shora zakrytá kartonovými papíry, je subtilní, dřevěná, zřejmě fládrovaná (popř. dýhovaná) s dvoukřídlovými dveřmi.

Výťah liberecké firmy Jung & Rachel, kterou v Karlových Varech zastupoval Ludwig Grasselli, se dochoval v bytovém domě Sofie (Mariánskolázeňská čp. 302), postaveném v roce 1930 za ohybem Nové louky naproti Grandhotelu Pupp. Dýhovaná kabina s mosaznými doplňky (např. výrobní štítek, obruč svítidla) a jednokřídlovými posuvnými dveřmi

je vybavena sklápěcí sedací lavicí. Výtahová technologie s navíjecími koly zavěšenými na traverzách je situována v meziprostoru tvořeném dvěma světlíky umístěnými nad sebou, které zajišťovaly horní osvětlení schodišťového zrcadla. Ze spodního světlíku, kterým prostupují pouze vodící ližiny a lana, se dochovala kovová konstrukce s novodobými čtvercovými výplněmi.

Věžové výtahy

Zvláštní postavení mezi osobními výtahy zaujímají ty, které byly začleněny do věžových staveb a sloužily pro vertikální dopravu v místech výrazných terénních rozdílů. Oba prezentované příklady lze považovat za místně specifické realizace postrádající analogie v celorepublikovém kontextu. Originální uplatnění pro osobní výtah firmy Wertheim & Comp., který zkracoval a ulehčoval pěší dostupnost vily Asgard (Zahradní čp. 1044) pro ubytované hosty, navrhl architekt Karl Haybäck. Hydraulický výtah o nosnosti 340 kg byl včleněn do romantizující věže s cimbuřím, která je součástí mohutné opěrné zdi. Přístup k němu vedl brankou s gotizujícím lomeným obloukem (obr. 4). Vila byla postavena mezi lety 1896–1898, výtah byl uveden do provozu o rok později. Investory tohoto netradičního řešení byli Kilian a Olga Frankovi.²

Podobnou koncepci, jen ve větším měřítku, použil architekt Friedrich Ohmann u veřejného výtahu, kterým doplnil Zámeckou věž. Původně promýšlel i řešení se šikmou výtahovou šachtou na způsob lanovky se dvěma kabinami pro 12 osob, k němuž plány v roce 1910 zpracovala firma Wertheim & Comp. Nakonec byl realizován dvojité



Obr. 5. Karlovy Vary, Bezručova čp. 1090, masivní stabilizační konzole původního výtahu, zdroj: NPÚ, ÚOP v Lokti, foto: autor 2021



Obr. 6. Karlovy Vary, Hřbitovní čp. 1070, manipulační otvor výtahové šachty v pitevně městské márnice, zdroj: NPÚ, ÚOP v Lokti, foto: autor 2021

panoramatický výtah v částečně proskleném tubusu, který byl uveden do provozu v červnu roku 1911. Pro lázeňské hosty musel představovat vyhledávanou atrakci a byl patřičně propagován pohlednicemi. Po obměně výtahové technologie a kabin jej jako rychlovýtah provozoval Dopravní podnik Karlovy Vary (1961–1975) a následně ČSAD. Zatím poslední modernizace výtahu proběhla v roce 2007.

Nákladní výtahy

Nejen osobní, ale i nákladní výtahy či jednodušší zdviže byly nepostradatelnou součástí centrálních lázeňských provozů, továrních či nemocničních objektů, sanatorií, márníc, hotelů a obchodních domů. Hydraulickými lůžkovými výtahy firmy Wertheim & Comp., u nichž byl prioritou plynulý rozjezd i dojezd a přesné zastavení ve stanici pro hladké přejetí lůžka s pacientem, byly vybaveny tehdy moderní pavilony v rozšiřovaném areálu veřejné nemocnice císaře Františka Josefa I. Léčebný pavilon označovaný později jako pavilon K či plicní (Bezručova čp. 1090) byl otevřen dne 17. srpna 1901 v předvečer narozenin císaře Františka Josefa I. Před demolicí tohoto objektu v roce 2022, k níž došlo v rámci modernizace areálu Karlovarské krajské nemocnice, bylo pracovníkům NPÚ, ÚOP v Lokti umožněno provedení operativní dokumentace. Lůžkový výtah byl zasazen v zrcadle trojramenného schodiště. Původní kabina se nedochovala, ale podařilo se transferovat její mladší náhradu o nosnosti 500 kg a kapacitě šest osob. Zdokumentovány byly také ochranné a stabilizační prvky, jako klec či konzole (obr. 5), a ocelové I profily pro závěsný a navíjecí systém.

Nepostradatelnými se staly výtahy také v oblasti nakládání s těly zesnulých. Proto nechyběly v již neexistující nemocniční márnici ani v městské márnici v Drahovicích (Hřbitovní čp. 1070) z let 1899–1900. Zde jej dodala firma Wertheim & Comp. a byl uveden do provozu 17. dubna 1900. Výtah byl začleněn do levého křídla budovy. V suterénu se nacházela předsiň propojující obslužný dvůr s výtahem a transportní chodbou, kterou byli nebožtíci přiváženi. Zde byla výtahová šachta průjezdná, jelikož se za ní nacházel sklad rakví. Obdobně tomu bylo v přízemí, kde tvořila předěl mezi chodbou a skladem obřadních rekvizit. Kabina mohla být bez bočnic na způsob jednoduchých nákladových



Obr. 7. Karlovy Vary, Mariánskolázeňská čp. 306, výtah na vany s rašelinou v atriu Císařských lázní, zdroj: *Carlsbad Bath-establishments*, Muzeum Karlovy Vary

plošin. Poslední zastávkou byla pitevna s dodnes dochovaným pitevním stolem. Manipulační otvor výtahové šachty byl orámován profilovanými lištami a opatřen skládacími kazetovými dvířky (obr. 6). Z původní výtahové technologie, která byla situována pod úroveň podlahy podkroví, se dochoval systém trámového zavěšení s navíjecím kolem a vodící dřevěné ližiny. Navíjecí kolo bylo dostupné vnitřním oknem ze skladu.

V permanentním provozu byly nákladní výtahy v hlavních lázeňských provozech, v nichž se veřejnosti poskytovaly kúry, zejména minerální a rašelinné koupele. Výtahy zde našly uplatnění v procesu zpracování rašeliny, rozvážení van pro koupele a manipulace s lázeňským prádlem. Několik druhů výtahů bylo využito v Císařských lázních (Mariánskolázeňská čp. 306), dokončených v roce 1895, kde se rašelina zpracovávala a připravovala v tzv. rašelinovém pavilonu. Odtud byly podzemním koridorem do vnitřního dvora s litinovou trojpodlažní galerií po obvodu přiváženy naplněné vany a z jednotlivých pater zaváženy do příslušných koupelen. Součástí tohoto systému byl raritní hydraulický rašelinový výtah firmy Wertheim & Comp. o nosnosti 700 kg (obr. 7).³

Podobné řešení s vnitřní obslužnou galerií a výtahem pro vany s rašelinou bylo uplatněno i při stavbě Alžbětíných lázní (Smetanovy sady čp. 1145), dokončených v roce 1906. Galerie byla přistavena ke dvorním fasádám hlavního a obou bočních křídel. Byla maximálně prosklená, aby bylo zajištěno dostatečné osvětlení koupelen v zadních traktech křídel. U obou těchto lázeňských zařízení byla později vnitřní atria využita ve smyslu prostorových rezerv. V případě Alžbětíných lázní sem byl mezi lety 1969–1972 vestavěn krytý bazén, v Císařských lázních v roce 2023 vznikl multifunkční sál. S těmito úpravami zanikly i obě vnitřní galerie s výjimkou několika sloupů z Císařských lázní.

Pozůstatky malého nákladního výtahu byly identifikovány v intaktně dochovaném bytě ve funkcionalistickém domě Danzing (Zeyerova čp. 892), realizovaném v roce 1935 v obchodně-správní části Karlových Varů. Zatímco převýšený parter s mezaninem byl určen pro obchod, ve vyšších podlažích byly situovány třípokoje bytové jednotky.



Obr. 8. Karlovy Vary, Zeyerova čp. 892, výtahová šachta v domě Danzing, zdroj: NPÚ, ÚOP v Lokti, foto: Lubomír Zeman 2022



Obr. 9. Karlovy Vary, Krále Jiřího čp. 1183, příprava transferu komponent výtahu firmy Theodor d'Ester z roku 1909 z vily Mittgart do sbírky V. Dleska, zdroj: NPÚ, ÚOP v Lokti, foto: autor 2020

V rámci operativního průzkumu a dokumentace jedné z nich byl v původní kuchyni zachycen výrazný hrotitý výstupek výtahové šachty (obr. 8). Tento výtah však spojoval pouze obchod s ateliérem v podkroví. Z archivní projektové dokumentace víme, že se jednalo o malý nákladní výtah, jehož strojovna byla situována v podkroví. V rámci bouracích prací byly zdokumentovány obě vodící ližiny. Jednalo se o jednoduché kovové profily, přichycené na kovových konzolkách zapuštěných do trojúhelníkovitě vybiňajících výstupů v úrovni stropů.

Závěr

Výtahový průmysl patří i v současnosti mezi nejdynamičtější se rozvíjející obory. Obměna zastaralých a aktuálním bezpečnostním předpisům nevyhovujících výtahů je přirozeným jevem. To má vliv na ubývající množství historických výtahů, avšak ty byly nahrazovány modernějšími či rušeny již mnohem dříve. Uceleně dochované výtahy *in situ* jsou proto dnes vzácností. Po roce 1945 byly starší výtahy provozovány bez patřičné odborné údržby často až na hranu provozuschopnosti, díky čemuž se ale také mohly zachovat výtahové kabiny z meziválečného období. Ty se někdy daří začlenit do novodobého provozu, jak je vidět například u domu Foersterova čp. 1340, kde byla kabina zmodernizována v devadesátých letech a slouží až do současnosti. Naopak některé výtahy zmizely takřka beze stopy jako ve vile Riedel (Krále Jiřího čp. 1307), kde byla výtahová šachta přestropena a zahrnuta do dispozice bytu.

Autor do budoucna předpokládá informační využití již nashromážděného materiálu pro další, obsáhlejší výstupy. Historickými výtahy je nezbytné se zabývat systematictěji a vytěžit je i jako hmotné prameny. Pozornost by se měla zaměřit také na jejich záchranné transfery. Ty může komplikovat nutnost odborné demontáže a fakt, že jednotlivé součásti jsou pro následnou manipulaci objemné a těžké. Navzdory tomu jsou

pozůstatky historických výtahů již dnes součástí soukromých i institucionálních sbírek, například v Centru stavitelského dědictví v Plasích. Ve vztahu k zájmovému území je potřeba vyzdvihnout dlouholeté aktivity pana Vladimíra Dleska, který zachránil množství cenných komponent, nejen výtahových kabin, ale i motorových strojů, ovládacích panelů a dalších nezbytných součástí (obr. 9).

- 1 Z literatury zahraniční provenience např. PAYER, Peter, *Auf und ab. Eine Kulturgeschichte des Aufzugs in Wien*, Wien 2018.
- 2 *Hervorragendste Personenaufzugs-Anlagen in Karlsbad*, nestr. (referenční katalog firmy Wertheim & Comp. uložený na pobočce společnosti Schindler CZ v Karlových Varech).
- 3 Tamtéž.

Tajemství portrétu Pauliny de Beaufort-Spontin

Simona Marková

Portrét vévodkyně Pauliny de Beaufort-Spontin z mobiliárního fondu zámku Bečov inv. č. BV968 představuje mladou tmavovlasou ženu v bílých šatech sedící v křesle. Portrétovaná se narodila 22. července 1817 v Paříži. Zemřela mladá ve věku 28 let dne 26. května 1846 ve francouzském městě Pau.¹ Pochována byla v hrobce Beaufortů v belgickém Florennes.

O jejím životě mnoho nevíme. Informace o její osobě se omezují pouze na data narození, sňatku, smrti a narození jejich dvou dětí. Paulina de Beaufort-Spontin se narodila v Paříži do francouzské aristokratické rodiny Forbin-Janson, což je starobylý šlechtický rod s kořeny v Provence. Její otec Charles Théodore Alexandre Antoine Palamede Félix markýz de Forbin-Janson se narodil 14. června 1783 na Montmartru a zemřel 4. června 1849 v Paříži. Dne 29. března 1813 se stal komorníkem Napoleona Bonaparta a 2. listopadu téhož roku se oženil s dcerou vévody z Mortemart, Antoinettou Louise Victurnienne-Rochechouart de Mortemart. Po pádu Napoleonova císařství byl degradován a postaven mimo službu.

Paulina de Forbin-Janson byla jediné dítě svých rodičů. Dle zjištěných údajů byla dámou řádu Hvězdového kříže, který byl založen 18. září roku 1668 jako ženský katolický řád císařovnou Eleonorou, vdovou po císaři Ferdinandu III.² K jeho vzniku přispěla událost, při níž relikvie Kristova kříže zázračně odolala ničujícímu požáru ze dne 2. února 1668, kterému naopak podlehl část císařských budov paláce ve Vídni včetně císařovniných komnat. Na počest zázraku vznikl řád pro dámy z vyšších aristokratických kruhů jako závazek a ocenění za jejich morální a společenský přínos. Posvětil jej papež Klement IX. a po něm také císař Leopold I. Až do současnosti je jeho představitelkou vždy rakouská princezna z habsbursko-lotrinského rodu, členkami se mohou stát (v minulosti pouze vdané) aristokratky katolického vyznání, které oplývají ctnostmi, angažují se v dobročinných spolcích a charitě. Dámy nosí na levém rameni medailon v podobě červeného kříže na prsou orla ve zlaceném modře smaltovaném oválku visícím na černé mašli, na nápisové pásce v horní části oválu je pak latinská deviza řádu *Salus et Gloria* (Spása a sláva).

Paulina byla 24. července roku 1839 nejprve smlouvou o sňatku a pak o dva dny později církevním obřadem ve farním kostele sv. Tomáše Akvinského v Paříži provdána za vévodu Alfreda de Beaufort-Spontin.³ Narodil se 16. června 1816 v Bruselu, během života byl jmenován komorníkem rakouského císaře a zemřel rovněž v Bruselu dne 20. července 1888 ve věku 72 let.

Z jejich manželství se narodili dva chlapci. První, Frédéric Ernest Palamede Marie Maur, narozený 27. září 1840 v Bruselu, zemřel ve věku nedožitých dvou let 14. března